

Київський університет імені Бориса Грінченка

№ 1

ARS MUSICAE:

музично-освітологічний
дискурс

Збірник наукових праць

Київ – 2014

Київський університет імені Бориса Грінченка

№ 1

ARS MUSICAE:

музично-освітологічний
дискурс

Збірник наукових праць

Київ — 2014

УДК 378:[78+008](082)
ББК 74.58:85я43
А85

Засновник:

Київський університет імені Бориса Грінченка

Рекомендовано до друку Вченою радою
Київського університету імені Бориса Грінченка
(протокол № 8 від 25.09.2014 р.)

Головний редактор:

Олексюк О.М., доктор педагогічних наук, професор.

Заступник головного редактора:

Хоружа Л.Л., доктор педагогічних наук, професор.

Редакційна колегія:

Іонас Кевішас, доктор педагогічних наук, професор (Литва);
Войтек Марквіца, доктор наук, професор (Польща);
Макс Штерн, доктор наук, професор (Ізраїль);
Щербакова А.Й., доктор педагогічних наук, професор (Росія);
Сисоєва С.О., доктор педагогічних наук, професор (Україна);
Пляченко Т.М., доктор педагогічних наук, професор (Україна);
Афанасьєв Ю.Л., доктор філософських наук, професор (Україна);
Падалка Г.М., доктор педагогічних наук, професор (Україна);
Отич О.М., доктор педагогічних наук, професор (Україна);
Реброва О.Є., доктор педагогічних наук, професор (Україна);
Танько Т.П., доктор педагогічних наук, професор (Україна);
Ростовський О.Я., доктор педагогічних наук, професор (Україна);
Шульгіна В.Д., доктор мистецтвознавства, професор (Україна);
Кияновська Л.О., доктор мистецтвознавства, професор (Україна).

За зміст поданих матеріалів відповідають автори.

Видання підготовлене до друку
в НМЦ видавничої діяльності
Київського університету імені Бориса Грінченка

Завідувач НМЦ видавничої діяльності М.М. Прядко
Відповідальна за випуск А.М. Даниленко
Над виданням працювали: Н.І. Гетьман,
Л.Ю. Столітня, Л.В. Потравка, Т.В. Нестерова,
Т.М. Піхота, О.Д. Ткаченко

Поліграфічна група: А.А. Богадельна, Д.Я. Ярошенко,
О.М. Дзень, Г.О. Бочарник, В.В. Василенко

Підписано до друку 12.12.2014 р. Формат 60x84/8.
Ум. друк. арк. 14,18. Обл.-вид. арк. 17,40.
Наклад 100 пр. Зам. № 5-029.

Київський університет імені Бориса Грінченка,
вул. Воровського (Бульварно-Кудрявська), 18/2, м. Київ, 04053
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи
Серія ДК № 4013 від 17.03.2011 р.

Попередження! Згідно із Законом України «Про авторське право і суміжні права» жодна частина цього видання не може бути використана чи відтворена на будь-яких носіях, розміщена в мережі Інтернет без письмового дозволу Київського університету імені Бориса Грінченка й авторів. Порушення закону призводить до адміністративної, кримінальної відповідальності.

© Автори публікацій, 2014

© Київський університет імені Бориса Грінченка, 2014

ЗМІСТ

ПЕРЕДМОВА	3	РОЗДІЛ III. МЕТОДИЧНІ АСПЕКТИ РЕАЛІЗАЦІЇ КОМПЕТЕНТІСНОГО ПІДХОДУ У ВИЩІЙ МИСТЕЦЬКІЙ ОСВІТІ	65
РОЗДІЛ I. ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ МОДЕРНІЗАЦІЇ ВИЩОЇ МИСТЕЦЬКОЇ ОСВІТИ	5	<i>Ляшенко О.Д.</i> Інтелектуальний компонент у структурі професійної підготовки майбутніх учителів музичного мистецтва	65
<i>Олексюк О.М.</i> Пролегомен про інноваційний простір мистецької освіти в класичному університеті	5	<i>Мережко Ю.В.</i> Підготовка майбутніх учителів музичного мистецтва до використання інтегрованих типів уроків у професійній діяльності	69
<i>Пляченко Т.М.</i> Наукові засади викладання основного музичного інструмента в умовах університетської освіти ..	9	<i>Економова О.С.</i> Методичні засади музично-виконавської підготовки майбутніх учителів музики на основі інтеграційного підходу	73
<i>Ткач М.М.</i> Універсальні педагогічної культури у структурі професійного світорозуміння майбутнього вчителя музики	14	<i>Гаркуша Л.І.</i> Виховання самостійності майбутнього вчителя музики у класі фортепіано	78
<i>Бондаренко Л.А.</i> Професійний саморозвиток майбутнього вчителя музики: синергетичний підхід	18	<i>Ходоровська Г.М.</i> Використання інформаційних технологій у процесі роботи студентів над музичним диктантом	82
<i>Попович П.М.</i> Взаємодія діяльнісної та практичної складових у структурі професійно-особистісного досвіду майбутнього фахівця	23	<i>Ходоровський В.І.</i> Виховання інструментально-виконавських навичок майбутнього вчителя музики на початковому етапі роботи над музичним твором у класі фортепіано	87
<i>Болгарський А.Г.</i> Становлення і розвиток музичної освіти в Україні	27	<i>Макарова Е.В.</i> Вокально-виконавська культура як складова професійної мистецької компетентності педагога-музиканта	91
<i>Світайло С.В.</i> Педагогічні аспекти становлення творчої особистості у процесі диригентсько- хорової підготовки	32	<i>Яковенко В.Г.</i> Розвиток творчої самостійності студентів на заняттях з постановки голосу та у творчих гуртках	95
<i>Брюханова Г.В., Конопко О.І.</i> Використання інформаційних технологій у професійній підготовці фахівців мистецьких ВНЗ України	36	<i>Чугунова М.М.</i> Самостійна робота майбутнього вчителя музики у процесі диригентської підготовки	99
РОЗДІЛ II. ФЕНОМЕН МУЗИЧНОГО МИСТЕЦТВА В ІСТОРИКО-КУЛЬТУРОЛОГІЧНОМУ ДИСКУРСІ	40	<i>Удовицька-Склярєнко Л.А.</i> Професійна компетентність майбутнього вчителя музичного мистецтва як предмет наукового дослідження	103
<i>Вишинський В.В.</i> Контекстуальні аспекти взаємодії слова й музики (на прикладі симфонізму Г. Малера)	40	<i>Скляр О.О.</i> Музично-теоретичні дисципліни у розвитку професійного інтересу майбутнього вчителя музики	107
<i>Ізваріна О.М.</i> Пересувні оперні театри в Україні першої третини XX ст.	47	SUMMARY	111
<i>Бутенко Т.М., Сахарова Л.О.</i> Принципи фортепіанної педагогіки К. Мартінсена	52		
<i>Куришев Є.В.</i> Поетичні образи Бориса Грінченка у творчості українських композиторів	56		
<i>Лісецький С.Й.</i> Фортепіанні твори А. Кос-Анатольського в інтерпретації Марії Крушельницької	61		
2		Ars musicae: музично-освітологічний дискурс № 1	

Ars musicae: музично-освітологічний дискурс : зб. наук. пр. / Київ. ун-т ім. Б. Грінченка ; редкол. : О.М. Олексюк (голов. ред.), Л.Л. Хоружа (заст. голов. ред.), І. Кевішас та ін. — К. : Київ. ун-т ім. Б. Грінченка, 2014. — № 1. — 122 с.

Збірник наукових праць присвячено дослідженню актуальної проблеми підвищення ефективності викладання мистецьких дисциплін у вищих навчальних закладах України. Педагоги-практики розглядають як теоретико-методологічні основи модернізації вищої мистецької освіти, так і прикладні інноваційні аспекти професійної підготовки студентів мистецьких спеціальностей на засадах компетентнісного підходу, а також діляться досвідом формування музично-виконавських компетентностей майбутніх учителів музичного мистецтва.

Видання адресоване працівникам вищих навчальних закладів, науковцям, аспірантам і докторантам, усім, хто цікавиться сучасними тенденціями розвитку мистецької освіти.

УДК 378:[78+008](082)
ББК 74.58:85я43

УДК 378:780.616.432

Ходоровський В.І., викладач
кафедри інструментально-
виконавської майстерності
Київського університету імені
Бориса Грінченка

ВИХОВАННЯ ІНСТРУМЕНТАЛЬНО-ВИКОНАВСЬКИХ НАВИЧОК МАЙБУТНЬОГО ВЧИТЕЛЯ МУЗИКИ НА ПОЧАТКОВОМУ ЕТАПІ РОБОТИ НАД МУЗИЧНИМ ТВОРОМ У КЛАСІ ФОРТЕПІАНО

У статті висвітлено теоретичні аспекти навчання студентів у класі основного музичного інструменту (фортепіано), надано практичні поради щодо вдосконалення інструментально-виконавських навичок майбутнього вчителя музики на початковому етапі роботи над музичним твором.

Ключові слова: інструментально-виконавські навички, музичний інтерес, читання нот з аркуша, ескізне ознайомлення, фактура, вчитель музики.

В статье освещаются теоретические аспекты обучения студентов в классе основного музыкального инструмента, даны практические рекомендации относительно совершенствования инструментально-исполнительских навыков будущего учителя музыки на начальном этапе работы над музыкальным произведением.

Ключевые слова: инструментально-исполнительские навыки, музыкальный интерес, чтение нот с листа, эскизное ознакомление, фактура, учитель музыки.

The article deals with theoretical aspects of learning students in the primary musical instrument classroom. Here are provided practical advices on improving instrumental performing skills of the future music teachers, including skills of sight-reading the music. Schematic review of music is one of the important parts of professional training and education. Sight-reading contributes to the expansion of repertoire and musical outlook, fostering the skills of analysis, development of creative individuality, autonomy music education; helps thinking, skills of disclosure content and improving piano technique, expanding the musical horizons, promotes student's development of performance and intellectual abilities. During the parsing and the initial music the student must correct its own errors, should be able to carry out structural analysis, comparative characteristics of different textures, reveal the logic of melodic and harmonic development, giving the opportunity to direct the focus on disclosure of emotional and artistic content of a music. The first phase of music schematic review is an analysis of the texture and the sight-reading. The main task is to teach students cover into sight. Sight-reading should going at temp at which the student has time thinking about the execution plan and listen to himself. The final stage of schematic review is coverage of the work through the eyes, remembering certain parts of the text, continuous analysis and synthesis. As a result of schematic review students are able to independently master the sight-reading skills, to acquire skills of theoretical analysis, comparison, generalization and, to make conclusions expand musical outlook, to explore more musical works, learn how use the time efficiently doing household objectives, to develop a creative personality.

Keywords: instrumental performing skills, music interests, music sight-reading, schematic review, texture, music teacher.

Актуальність дослідження. Сучасні процеси в соціальному та культурному житті українського суспільства створюють передумови для значних змін у музичній освіті та педагогіці. Вони спрямовані на поглиблення професійної компетентності та загальнокультурного рівня майбутнього педагога-музиканта. Професійно-педагогічна діяльність вчителя музики загальноосвітньої школи поєднує поряд з комплексом загальнопедагогічних (конструктивних, організаторських) ще й різноманітні виконавські та музично-педагогічні дії, які обумовлюють, в свою чергу, наявність розвинутого музичного інтересу. Студентам прищеплюється стійка потреба в розвитку цього виду діяльності та зацікавленість в її результатах – це і є професійна спрямованість.

У процесі формування професійних якостей майбутнього вчителя музики великого значення набуває розвиненість інструментально-виконавських навичок, виховання яких постає однією з провідних задач на заняттях з основного музичного інструменту (фортепіано) у мистецьких вишах. Закладанню зазначених навичок відповідають різноманітні форми роботи, проте наріжним каменем варто назвати ескізне ознайомлення з музичним твором. Початковий етап опрацювання окремого музичного опусу виявляє необхідність постійного синтезу емоції та інтелекту, кінетики та структурної аналітики, що, в кінцевому підсумку, сприяє розвитку у студентів музичного мислення як специфічної категорії музичної творчості. Прагнучи систематизувати окремі спостереження на ґрунті практичного досвіду, у поданій статті розглянемо основні принципи ескізного ознайомлення з музичним твором, що мають складати методичний арсенал викладача на заняттях фортепіано у мистецькому вузі.

Мета статті – визначити найбільш типові проблеми і помилки студентів, які виникають на початковому етапі роботи над інструментальними музичними творами, проаналізувати зміст ескізної роботи над ними.

Основні завдання:

- викладення принципів та характеристика основних навчальних підходів у процесі ескізного ознайомлення студентів з музичним твором;
- формулювання методичних рекомендацій щодо формування та розвитку інструментально-виконавських навичок самостійної роботи студента над музичним твором;
- визначення ролі читання з аркуша на заняттях з основного музичного інструменту (фортепіано) для формування професійних якостей та художнього відчуття майбутнього вчителя музики.

У статті використано методи аналізу методичної літератури, узагальнення теоретичного матеріалу та практичного досвіду автора.

Аналіз досліджень і публікацій. У цій статті використано частину методичних порад таких відомих авторів, як І. Гофман, Л. Коган, С. Майкапар, Б. Міліч, Г. Нейгауз, І. Рябов, О. Олексюк та ін. У багатьох зарубіжних і вітчизняних виданнях та методичних працях видатних майстрів, як попереднього періоду, так і сучасного, досліджується професійний інтерес, який виявляє діалектичний взаємозв'язок та взаємообумовленість емоційного, інтелектуального та вольового компонентів. Однак, треба зазначити, що знання основних теоретичних положень у цій галузі не дає можливості повною мірою використовувати їх у практичній діяльності, тому треба більш свідомо оволодівати спеціальними вміннями і навичками та раціонально їх використовувати в системі самостійних занять – це призводить до підвищення «коефіцієнта корисної дії».

Виклад основного матеріалу. Навчання гри на фортепіано у вищому навчальному закладі дозволяє охопити різні сторони професійної зацікавленості, оскільки воно передбачає вивчення як програмового матеріалу, що вивчається в школі, так і спеціальної фортепіанної літератури,

репертуар якої охоплює різноманітні форми та жанри класичної, сучасної та джазової музики. На цьому музичному матеріалі можна розвивати ініціативу, активність спостереження, самостійність думки, уявлення, творчість студентів. На початковому етапі навчання перед викладачем постає завдання привернути увагу студентів до самого процесу вивчення п'єс та пісень шкільного репертуару. А на старших курсах – наблизити методичні завдання до змісту майбутньої роботи. На цьому етапі навчання з'являється можливість перевірки дослідним шляхом знань, вмінь і навичок, що були отримані студентами.

Професійне мислення вчителя музики охоплює також музичне мислення. Воно відрізняється інтонаційно-образною природою та в діяльності вчителя музики спрямоване на встановлення «контакту» учнів з музичним твором. Тому таким важливим є знання педагогом законів музичного мовлення, музичної мови та їх застосування в процесі організації слухацької, виконавської діяльності дітей [7, 201].

Аналізуючи причини недостатнього музичного, емоційного, піаністичного, інтелектуального розвитку, необхідно відмітити, що це залежить не тільки від ступеню обдарованості студента, але й значною мірою від педагогічних прийомів та методів впливу на нього.

Необхідно використовувати увесь багатий арсенал засобів педагогічного впливу таким чином, щоб студентам здавалось, начебто вони самостійно реалізують свої художньо-творчі наміри та здійснюють контроль над особистими недоліками. Спроби «натаскування» є спробами обмеження ініціативи студента. Г. Нейгауз попереджував: «Метод «натаскивания» вообще довольно плохой метод, а натаскивать талантливого человека просто грешно. Стремление добиться у талантливого ученика копии того, что думает и делает педагог, не достойно ни того ни другого» [6, 208]. Завданням педагога стає необхідність за короткий строк (4–6 років) сформувати професіонала, який повинен багато чого вміти робити самостійно.

На початковому етапі роботи над музичним твором студент повинен самостійно виправляти низку своїх помилок (звуквисотних, метроритмічних), визначити найбільш раціональні аплікатурні варіанти, встановити доцільність використання того чи іншого піаністичного прийому тощо. В такому разі радість від реалізації своїх можливостей надає студентові великий імпульс для творчого зростання.

Студент повинен уміти здійснити структурний аналіз, порівняльну характеристику різних фактур, розкрити логіку мелодичного та гармонічного розвитку, що дає йому можливість самостійно спрямувати основну увагу на розкриття емоційно-художнього змісту твору. У тих випадках, коли творчий задум, образні порівняння, фантазія студента недостатньо впливають на виконання музичного твору, педагогові необхідно досягти посилення його творчої активності. Бажано рахуватися також і з інтуїцією студента. Якщо студент інтуїтивно знайшов спосіб виразного виконання, і воно виходить яскравим, образним, то не треба докладним теоретичним аналізом «заважати» безпосередності цього виконання. Те ж саме відноситься і до технічної спритності та зручності піаністичних прийомів. Але не завжди треба рахуватися з інтуїцією студента, необхідно весь час тримати її під пильним контролем викладача.

Вихованню інструментально-виконавських навичок самостійної роботи над музичним твором та професійного мислення необхідно приділяти увагу в процесі ескізного вивчення творів. Ця навчальна робота є однією з важливіших часток професійної спрямованості навчання та виховання. Ескізне навчання сприяє розширенню репертуару та музичного світогляду, прищепленню навичок аналізу, розвитку творчої індивідуальності.

Ескізне ознайомлення з творами допомагає вихованню самостійності музичного мислення, формуванню навичок роботи над розкриттям змісту та вдосконаленням фортепіанної техніки, розширює музичний світогляд, сприяє розвитку виконавських та інтелектуальних здібностей студентів.

Звичайно, ескізне вивчення музичного твору буде не в усьому бездоганним. Наприклад, не завжди вдається досягнути відповідного темпу виконання. Однак, рішення чітко поставлених завдань під час ескізної роботи над музичним текстом дає змогу підтримувати та пропагувати цей вид роботи на заняттях з фортепіано.

Застосовуючи цей спосіб опрацювання музичного твору студент самостійно зможе вирішувати цілу низку технічних та художніх завдань, і в результаті - оволодіти такими професійними та освітніми *компетенціями*:

- 1) опанування навички читання нотного тексту з аркуша;
- 2) набуття навичок теоретичного аналізу, порівняння, узагальнення та вміння робити висновки;
- 3) суттєве розширення музичного світогляду.

Крім того, студент зможе навчитися скорочувати час, відведений на вивчення великої кількості музичних творів; раціонально використовувати його, виконуючи визначені завдання, тобто опанувати значний обсяг репертуару в процесі самостійної роботи, що знадобиться вчителю музики у подальшій професійній діяльності. Нарешті, і це видається найбільш важливим у перспективі, ескізне ознайомлення з музичним твором як метод роботи над формуванням окремих виконавських навичок та певних аспектів музичного мислення, сприятиме розвитку творчої індивідуальності майбутнього музиканта-професіонала. Отже, викладачеві в класі фортепіано варто приділяти особливу й систематичну увагу зазначеній формі роботи над музичним твором.

Г.Нейгауз вважав, що одне з головних завдань педагога – зробити якомога швидше так, щоб бути непотрібним учневі та своєчасно зійти зі сцени, тобто прищепити йому ту самостійність мислення, методів роботи, самопізнання та вміння досягати мети, яка називається зрілістю.

Творче використання матеріалу, що був засвоєний, можливе на основі системи знань, сформованих у процесі активного аналізу, порівняння та

синтезу. Цей процес спрямовано на утворення понять, що узагальнюють найбільш суттєві ознаки матеріалу, з яким знайомиться студент.

Наприклад, для ескізного ознайомлення використовується кілька вальсів шкільного та основного навчального репертуару. Загальним є поняття танцювального жанру, визначення акомпанементу з опорою на гармонічний бас і педалізацію, яка є властивою для цього жанру (у вальсі – пряма на першу долю).

В маршах, наприклад, такими загальними поняттями є гострий ритм, метроритмічна означеність, короткі інтонаційні мотиви.

Оволодіння сонатами Л. Бетховена, наприклад, пов'язане з вирішенням таких завдань, як досягнення внутрішньої динаміки, єдності пульсу, чіткого ритму, розвитку напруженої музичної драматургії, впевнене виконання насиченої фортепіанної фактури, робота над оркестровим тембровим забарвленням тощо.

Іноколи виникає необхідність пошуку додаткових засобів та методів роботи, спрямованих на систематизацію знань студентів. Якими б глибокими та змістовними не були вказівки педагога, але по-справжньому добре засвоюється лише те, що здобуто в процесі власного пошуку, і цей пошук повинен бути спеціально спрямований викладачем на заняттях фортепіано.

Розглянемо детальніше процес ескізного ознайомлення з музичним твором. У цілому, він складається з двох фаз, кожна з яких висуває певні аналітичні та виконавські вимоги, спрямовані на розвинення відповідних професійних навичок.

Перший етап ескізного опрацювання – це аналіз фактури твору та читання з аркуша. Навчити студента аналізувати, охоплювати текст зором стає невід'ємною частиною підготовки до свідомого та впевненого читання нового нотного тексту. І чим більше та частіше студентові буде надаватися така можливість, тим успішніше буде йти його професійний розвиток.

Студенти-першокурсники у I семестрі, звичайно, ще не в змозі достатньо точно та глибоко проаналізувати музичний твір, тому надання допомоги педагогом буде обов'язковим тільки після того, як студенти якусь частину аналізу проведуть самостійно. Необхідно навчити їх проводити глибокий музично-теоретичний аналіз, визначити основні компоненти форми, особливості характеру музичної мови, ритму, вміти застосовувати правильне фразування, динаміку, артикуляцію, навчити передавати інтонаційний зміст окремих фраз і мотивів для створення внутрішніх слухових уявлень.

Важливим моментом на першому етапі ескізного ознайомлення з творами є раціональний темп. Читати з аркуша необхідно в тому темпі, в якому студент встигає продумати план виконання та слухати себе. Зазвичай це буває більш стриманий темп, наче під час уповільненої кінозйомки. Водночас важливо не втратити характер виконавського штриха, емоційний імпульс.

Вже під час первинного аналізу намічаються основні орієнтири, на які слід звернути увагу. Це може бути ускладнена фактура, гармонічна мова, знаки альтерації, агогічні відхилення в мелодії або в акомпанементі тощо. Під час читання з аркуша ці орієнтири набирають великого значення. Це основні точки, на які необхідно спиратися в роботі над твором.

Дуже важливо навчити студента охоплювати очима нотний текст наперед хоча б на один-два такти.

Читання з аркуша – це живий творчий процес. Охоплення твору очима, запам'ятовування шляхом окремих деталей тексту, безупинна робота думки з аналізу та узагальнення відбувається на другому – завершальному етапі. На цьому етапі передбачається закінчення вивчення та шліфування окремих компонентів твору. Припустимою вважається гра по нотах і напам'ять.

Висновки Отже, розвиток у студентів інтересу, виховання самостійності в процесі ескізного вивчення творів є важливими складовими

професійної спрямованості навчання та виховання майбутнього вчителя музики на заняттях з основного музичного інструменту (фортепіано). Адже від цього залежить якість підготовки молодих фахівців. Учитель музики в школі – це наш студент у минулому, який повинен вміти самостійно працювати й мислити, без додаткової допомоги вивчати велику кількість музичних творів. Висвітлення цих аспектів професійної спрямованості навчання та виховання наближує нас до вирішення проблеми підготовки викладацьких кадрів – музикантів широкого профілю для загальноосвітніх закладів, де музичне виховання, як важлива складова естетичного виховання, відіграє велику роль у всебічному розвитку дитини на сучасному етапі соціально-культурного розвитку України.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Алексеев А. Методика обучения игре на фортепиано / А. Алексеев. – М. : Музгиз, 1978. – 286 с.
2. Гофман Й. Фортепианная игра. Ответы на вопросы о фортепианной игре / Й. Гофман. – М. : Музыка, 1961 . – 223 с.
3. Дряпіка В. І. Теорія і практика формування ціннісних орієнтацій педагога-музиканта / В. І. Дряпіка. – К. : «Ліра», 2000. – 228 с.
4. Коган Л. Работа пианиста / Л. Коган. – М. : Музыка, 1969. – 342 с.
5. Міліч Б. Виховання учня-піаніста (5-7 класи ДМШ) / Б. Міліч. – К. : Музична Україна, 1982. – 86 с.
6. Нейгауз Г. Об искусстве фортепианной игры / Г. Нейгауз. – М. : Государственное музыкальное издательство, 1961. – 319 с.
7. Олексюк О. Музична педагогіка / О. Олексюк. – К. : Київський університет імені Бориса Грінченка, 2013. – 247 с.
8. Рябов І., Мурзіна О. Виховання та навчання в ДМШ. Фортепіано / І. Рябов, О. Мурзіна. – К. : Музична Україна, 1988. – 56 с.

